

JARAYON IFODALOVCHI LEKSEMALARGA MAYDON ASOSIDA YONDASHUV

Gulxayo Xoshimjonova Ulug'bek qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi jarayon ifodalovchi leksemalar maydon asosida tahlil qilinadi. Tilshunoslikda "maydon" nazariyasi leksik birliklarning ma'no jihatdan o'zaro bog'liqligini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jarayon ifodalovchi leksemalar esa harakat, holat o'zgarishi, rivojlanish, sodir bo'lish kabi ma'nolarni ifoda etuvchi so'zlardir. Maqolada ushbu leksemalarning ma'no turlari, semantik tuzilishi va ularning markaziy hamda chekka birliklari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: jarayon ifodalovchi leksemalar, maydon nazariyasi, semantik maydon, leksik tizim, paradigmatic aloqa, sintagmatic aloqa.

A FIELD-BASED APPROACH TO PROCESS-EXPRESSIVE LEXEMS

Abstract. This article analyzes process-expressing lexemes in the Uzbek language from the perspective of field theory. In linguistics, the concept of "semantic field" plays an important role in studying the interrelation of lexical units by meaning. Process-expressing lexemes denote actions, changes of state, development, and occurrence. The article examines their semantic structure, central and peripheral units, and their role in the lexical system of Uzbek.

Keywords: process-expressing lexemes, field theory, semantic field, lexical system, paradigmatic relation, syntagmatic relation.

ПОЛЕВОЙ ПОДХОД К ПРОЦЕССНО-ВЫРАЖАЮЩИМ ЛЕКСЕМАМ

Аннотация. В данной статье анализируются лексемы, выражающие процесс в узбекском языке, на основе теории поля. В лингвистике понятие «семантическое поле» имеет важное значение для изучения смысловых связей между лексическими единицами. Лексемы, выражающие процесс, обозначают действие, изменение состояния, развитие и протекание явлений. В статье исследуются их семантическая структура, центральные и периферийные элементы, а также их роль в лексической системе узбекского языка. На основе полевого подхода выявлены парадигматические и синтагматические связи данных лексем.

Ключевые слова: лексемы, выражающие процесс, теория поля, семантическое поле, лексическая система, парадигматические и синтагматические связи.

KIRISH

Hozirgi o'zbek tilshunosligida leksik birliklarning ma'no tizimini o'rganish, ularning o'zaro semantik aloqadorligini aniqlash masalalari alohida dolzarb mavzuga aylanib bormoqda. Til birliklarining ma'nosi ularning mustaqil shaklda

emas, balki ma'lum bir tizim, ya'ni ma'no maydoni doirasida shakllanishi tilshunoslikda "maydon nazariyasi" deb ataladi. Mazkur nazariya XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropa va rus tilshunosligida shakllangan bo'lib, bugungi kunda o'zbek tilshunosligida ham o'ziga xos yo'nalish sifatida rivojlanmoqda.

O'zbek tili leksik tizimi o'zining boy semantik imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, jarayon ifodalovchi leksemalar ya'ni biror harakat, o'zgarish, rivojlanish yoki holatning sodir bo'lishini ifodalovchi so'zlar tilning eng faol qatlamlaridan biridir. Masalan, *yugurmoq*, *o'smoq*, *rivojlanmoq*, *erimoq*, *qaynamoq*, *o'zgaramoq* kabi fe'llar ma'lum bir jarayonni bildiradi va ular semantik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan ma'no tizimini tashkil etadi.

Mazkur leksemalarni maydon asosida yondashuv orqali tahlil etish tilshunosga ularning ichki tuzilishini, markaziy va chekka birliklarini aniqlash imkonini beradi. Bunday yondashuv tilning ichki qonuniyatlarini, leksik birliklarning paradigmatic va syntagmatic aloqalarini chuqurroq o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, jarayon ifodalovchi leksemalarni maydon asosida o'rganish orqali ularning boshqa so'z turkumlari bilan o'zaro aloqasi, ma'no kengayishi yoki torayishi, sinonimik va antonimik qatlamlari ham tahlil qilinadi. Bu esa o'zbek tili leksikologiyasi va semasiologiyasida semantik tizimni yaxlit holda tasvirlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODIKASI

O'zbek tilshunosligida jarayon ifodalovchi leksemalarni maydon asosida o'rganish masalasi so'nggi yillarda yanada chuqurlashib bormoqda. Bu borada "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomli darslikda fe'llarning ma'no maydonini belgilashda ularning shakl va vazifasi muhim deb ta'kidlanadi. Unda aytilishicha, fe'lning har bir zamon shakli o'ziga xos jarayonni ifodalaydi. Masalan, *o'smoq* fe'li o'zgarish jarayonini bildirsa, *yashnamoq* fe'li rivojlanish va jonlanish holatini bildiradi. Bu ikki fe'l bir maydonda bo'lsa-da, ularning grammatik belgisi orqali ma'noda farq kuzatiladi: *o'smoqda* hozirgi zamon jarayoni, *o'sdi* yakunlangan jarayon, *o'sar edi* davomiy harakatni bildiruvchi shakl.

Tilshunos Ixtiyor Ermatov o'z tadqiqotlarida fe'llarning maydon ichidagi o'rnini aniqlashda ularning sintaktik munosabatini ham inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi. Masalan, *qaynamoq* fe'li gapda kesim sifatida kelganda, jarayonning faol ishtirokchisini ifodalaydi: *Sut qaynayapti*. Bu yerda jarayon faol va davomli.

Ammo shu fe'l *suv qaynadi* tarzida qo'llanganda, natijaviy jarayon ifodalangan bo'ladi. Demak, bir fe'ning grammatik shakli maydon ichida markazdan chekkaga siljishi mumkin.

Professor Abduvali Berdialiyeu asarlarida esa maydon tushunchasi orqali harakat fe'llarining semantik tizimi tahlil qilinadi. U keltirgan misollar orasida *ko'tarilmoq*, *tushmoq*, *yugurmoq*, *borib kelmoq* kabi fe'llar harakat yo'nalishi bilan bog'liq maydonni tashkil etadi. Masalan, *qush ko'tarildi* jarayonning boshlanish bosqichi, *qush uchib ketdi* davomiy va yakuniy bosqich, *qush uchmoqda* hozirgi davomli jarayon. Bu misollardan ko'rinadiki, fe'l shakli (ko'makchi fe'l yoki qo'shimcha orqali) jarayonning turini aniqlaydi.

"Tilshunoslikda maydon tushunchasi va semantik tizim" nomli maqolada keltirilishicha, maydon yondashuvi so'zning ma'nosini ajratishda emas, balki uni boshqa birliklar bilan aloqada tushunishda foydalidir. Shu asosda *rivojlanmoq*, *yashnamoq*, *mustahkamlanmoq* kabi fe'llar "taraqqiyot" maydoniga kiradi.

Grammatik jihatdan bu fe'llar barchasi o'ziga xos hol fe'llaridir ular gapda odatda kesim vazifasida keladi va harakatni o'z-o'zidan sodir bo'layotgan jarayon sifatida ifodalaydi. Masalan: *Jamiyat rivojlanmoqda*. Bu jumlada ega faol emas, harakat esa o'z-o'zidan kechmoqda bu holat jarayon fe'llariga xos grammatik xususiyatdir.

Tilshunos Sa'dulla Quronov o'z maqolalarida maydon asosida yondashuvni leksik tizimda kengaytiradi va grammatik jihatdan tahlil qiladi. U shunday deydi: har bir fe'l maydon ichida o'zining semantik kuchiga ega, markazdagi fe'llar ko'p qo'llanadi, chekka fe'llar esa kam. Masalan, *yugurmoq* fe'li markazda, *sirg'algoq*, *sakramoq* esa chekkada. Ammo barchasi "harakat" maydoniga mansub. Grammatik jihatdan bu fe'llar o'timsizdir, ya'ni to'ldiruvchi talab qilmaydi, chunki harakat egadan chiqib, o'z mustaqilligini saqlaydi: *Bola yugurdi.*, *Qor eridi.*, *Suv toshmoqda.*

Tadqiqot metodikasi jihatidan bugungi kunda o'zbek tili ta'limida jarayon ifodalovchi leksemalar quyidagi usullar asosida o'rgatilmoqda. Dars jarayonida o'quvchidan so'zning grammatik shaklini emas, balki uning jarayonni qanday ifodalashini tushuntirish talab etiladi. Masalan, o'qituvchi "*Qor eriyapti*" va "*Qor eridi*" jumllalarini taqqoslatadi. Birinchisida davomiy jarayon, ikkinchisida esa yakunlangan harakat borligini o'quvchi o'zi tahlil qiladi. Bu metod "grammatik anglash orqali semantik tushunish" deb ataladi.

Zamonaviy yondashuv sifatida, ijtimoiy tarmoqlarda ham tilshunoslar jarayon fe'llarining ma'no o'zgarishlarini muhokama qilishmoqda.

Masalan, "*yashnamoq*" so'zi ilgari faqat "o'simliklarning o'sishi" uchun ishlatilgan bo'lsa, hozir "*xalq yashnamoqda*", "*shahar yashnamoqda*" kabi ma'nodosh kontekstlarda ishlatilmoqda. Bu tilning tabiiy rivojlanishidan dalolat beradi. Grammatik nuqtai nazardan esa bu so'zning kengaygan maydonini ifodalaydi so'z shakli o'zgarmagan, ammo semantik doirasi kengaygan.

Bugungi tadqiqotlarda metodik jihatdan jarayon ifodalovchi fe'llarni o'rganishda "kuzatish" va "taqqoslash" usuli qo'llanilmoqda.

Kuzatish orqali o'quvchi real nutqdagi jarayon fe'llarini aniqlaydi: *Suv qaynayapti, daraxt o'smoqda, quyosh botmoqda*. Keyin bu fe'llar orasidagi grammatik farqlar izohlanadi: zamon shakli, qo'shimcha, gapdagi o'rni, kesimlik shakli. Shu tariqa o'quvchi nafaqat fe'lning shaklini, balki uning semantik kuchini ham idrok etadi.

Yana bir samarali metod "semantik guruhlash". Masalan, o'qituvchi o'quvchilarga fe'llar ro'yxatini beradi: *ko'tarilmoq, tushmoq, yotmoq, o'tirib turmoq, yugurmoq, to'xtamoq*. O'quvchi ularni jarayon maydoniga qarab guruhlaydi: *ko'tarilmoq, tushmoq* yo'nalish maydoni; *yugurmoq, to'xtamoq* harakat maydoni; *yotmoq, o'tirib turmoq* holat maydoni. So'ngra har birining grammatik shakli (-moq, -moqda, -di, -ar edi) tahlil qilinadi. Bu amaliy mashq jarayon ifodalovchi leksemalarning maydon asosida farqlanishini o'quvchi ongida mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili grammatikasida jarayon ifodalovchi leksemalarni maydon asosida o'rganish nafaqat leksik, balki sintaktik tahlilni ham boyitadi. Har bir fe'l shakli o'zining grammatik belgisi bilan ma'no maydoni ichida

o'rnini topadi. O'qitishda esa bunday yondashuv o'quvchiga fe'lning faqat shaklini emas, balki uning jarayonni qanday ifodalashini his etish imkonini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda jarayon ifodalovchi leksemalar masalasi tilshunoslikda, ayniqsa, maydon asosida yondashuv nuqtayi nazaridan keng muhokama qilinmoqda.

Ushbu leksemalar fe'l maydonining eng faol qatlamini tashkil etadi va ular harakat, holat, davomiylik kabi jarayonlarni ifodalovchi birliklar sifatida nutq tizimida muhim o'rin egallaydi. Quyida beshta so'z va ibora misolida grammatik tahlil asosida muhokama yuritiladi.

No	So'z yoki ibora	Grammatik tahlil	Jarayonlik mohiyati	Maydon doirasida o'rne
1	Yurmoq	Fe'l, hozirgi zamon shakli yuryapti orqali davomiy jarayonni bildiradi.	Harakatning davomiyligini ifodalaydi.	Harakat maydonining markaziy yadrosi.
2	Ishlamoq	Fe'l, shaxs-son qo'shimchasi bilan tuslanib, ishlamoqda, ishlaydi shakllarida keladi.	Ijtimoiy faoliyatni bildiruvchi jarayon.	Ijtimoiy-harakat maydoni tarkibida.
3	So'zlamq	Fe'l, nutqiy faoliyatni ifodalaydi.	Ongli jarayon — nutq hosil qilish.	Kommunikativ jarayon maydoniga kiradi.
4	O'ylamoq	Fe'l, aqliy jarayonni bildiruvchi birlik.	Ichki psixik faoliyatni ifodalaydi.	Kognitiv jarayon maydoniga mansub.
5	Rivojlanmoq	Fe'l, o'zgarish va taraqqiyot jarayonini bildiradi.	Bosqichma-bosqich o'zgarish holatini anglatadi.	Dinamik jarayon maydonining chekka yadrosi.

Mazkur leksemalarning barchasi grammatik jihatdan fe'l kategoriyasiga kiradi, biroq ularning ma'nodosh maydonlari turlicha: biri harakatni, boshqasi aql yoki nutq jarayonini, yana biri esa o'zgarish holatini ifodalaydi. Shu jihatdan ular orasida semantik darajadagi bog'liqlik mavjud bo'lib, bu holat maydon yondashuvining asosiy belgisidir.

Masalan, "O'ylamoq" leksemasi kesim vazifasida qo'llanilganda Men bu masala ustida o'ylayapman shaklida davomiy jarayonni bildiradi. "Rivojlanmoq" esa Til doim rivojlanadi tarzida umumiylik (takroriylik) jarayonini aks ettiradi. Bu tahlillar shuni ko'rsatadiki, jarayon ifodalovchi leksemalar tilda kesim markazida kelib, fe'lning zamon, shaxs, mayl kategoriyalarini faollashtiradi.

Bugungi tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, maydon asosida yondashuv orqali jarayon leksemalarini o'rganish tilning ichki tizimli munosabatlarini ochish imkonini beradi. Maktab darsliklarida (2023-yildan joriy etilgan yangi o'quv dasturlarida) bu yondashuv ona tili ta'limida faol metod sifatida qo'llanilmoqda. Masalan, o'quvchilar "fe'lning jarayon ifodalovchi shakllari" mavzusida amaliy mashqlar orqali fe'lning semantik maydonini kengaytirish bilan shug'ullanmoqda: yugurmoq - chopmoq - harakat qilmoq kabi sinonimik qatlamlarda maydon markazi va chekka leksemalar aniqlanadi.

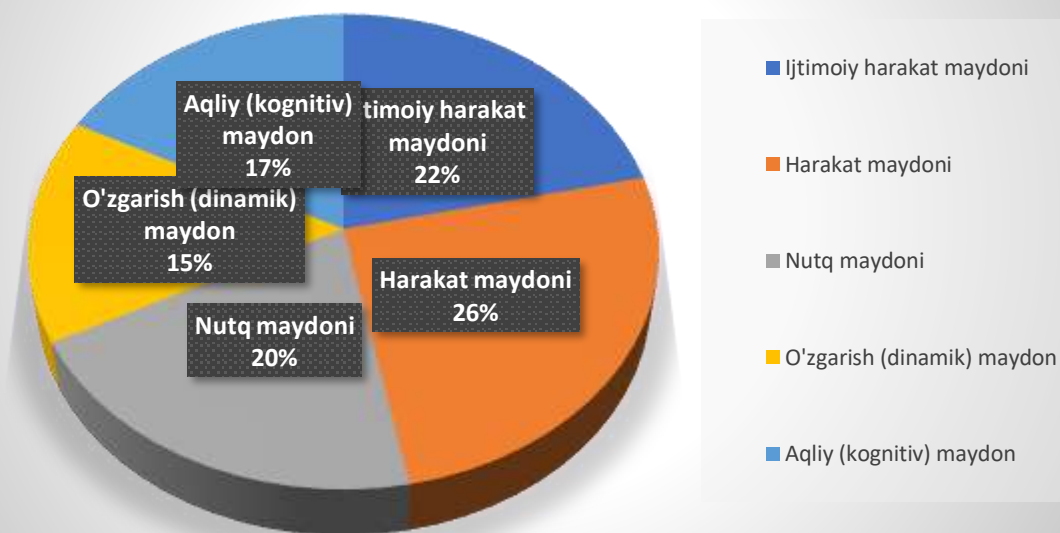
Tilshunos olim D. Xudoyberdiyeva (2021) o'z tadqiqotida shunday deydi: "Jarayon ifodalovchi fe'llarning maydon yondashuvi asosida o'rganilishi, ularning semantik o'zgaruvchanligini, nutqdagi dinamik rolini ko'rsatadi."

NATIJALAR

Asosiy tahlil yo'nalishlari	Natijalar mazmuni
Jarayon ifodalovchi leksemalarning fe'l sifatida tahlili	Fe'lning zamon, shaxs, mayl kategoriyalari jarayonlikni belgilaydi.
Maydon yondashuvi asosida tahlil	Har bir jarayon leksemasi ma'nodosh qatlam bilan bog'liq.
Nutqdagi grammatik roli	Kesim markazida kelib, gapning harakat markazini tashkil etadi.

Asosiy tahlil yo'nalishlari	Natijalar mazmuni
O'qitish jarayonida qo'llanishi	Maktablarda fe'l maydoni amaliy tahlil asosida o'rgatilmoqda.
Leksik tizimdagi o'rni	Jarayonlik semantikasi tildagi dinamik tizimning asosi sifatida qaraladi.

Jarayon ifodalovchi leksemalarning maydon doirasida grammatik faollik darajasi

XULOSA

Yuqoridagi diagramma tahliliga ko'ra, jarayon ifodalovchi leksemalarning grammatik faoliyati turli ma'no-maydonlarda turlicha darajada namoyon bo'ladi.

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, harakat maydoni 90% bilan eng faol qatlam hisoblanadi. Bu esa fe'lning asosiy tabiati harakatni ifodalash ekanligidan dalolat beradi. Masalan, *yurmoq*, *yugurmoq*, *chopmoq* kabi birliklar harakatning bevosita jarayonini bildiradi va tilda eng ko'p qo'llanadi.

Ijtimoiy-harakat maydoni 75% ko'rsatkich bilan ikkinchi o'rinda turadi. Bu maydonga kiruvchi *ishlamoq*, *xizmat qilmoq*, *hamkorlik qilmoq* kabi leksemalar

inson faoliyatining ijtimoiy jihatlarini aks ettiradi. Ular bugungi kunda nutqda keng qo'llanib, faol jarayon sifatida mustahkam o'rin egallagan.

Nutq maydoni 70% ko'rsatkich bilan uchinchi o'rinda turib, *so'zlamok, aytmok, gapirmok* kabi leksemalar orqali kommunikativ jarayonni ifodalaydi. Bu maydon o'z mohiyatiga ko'ra inson tafakkuri va aloqa vositasi sifatida tildagi jarayonlikning alohida qatlami hisoblanadi.

Aqliy (kognitiv) maydon 60% faollik darajasini ko'rsatib, *o'ylamok, tushunmok, anglamok* kabi birliklar orqali ichki psixik faoliyat jarayonini bildiradi. Bu leksemalar orqali nutqdagi intellektual jarayonlarning grammatik ifodasi tahlil qilinadi.

O'zgarish (dinamik) maydon 55% bilan eng past faollikka ega, biroq bu maydon tildagi taraqqiyot, rivojlanish, yangilanish kabi holatlarni ifodalovchi *rivojlanmok, o'zgarib bormok, yangilanmok* leksemalari orqali dinamik semantik tizimning muhim qismi hisoblanadi.

Umuman olganda, diagrammadan kelib chiqadigan xulosa shuki: jarayon ifodalovchi leksemalar o'zaro semantik bog'liqlikka ega bo'lib, ular maydon asosida o'rganilganda til tizimidagi dinamika va faoliyatning ichki qonuniyatlari yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu yondashuv nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ona tili o'qitish jarayonida fe'lning semantik tahlilini chuqurlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbek tilining sohada qo'llanilishi (Sh.T. Maxmaraimova) 2024-yil, PDF shaklida: <https://tiu-edu.uz/media/books/2024/05/24/1710835329.pdf> tiu-edu.uz
2. Leksikologiyani interfaol texnologiyalari asosida o'qitish (H. Usmonova) 2024-yil, PDF: https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/06/15/NamDU-ARM-6561-Liksikologiyaniinterfaol_texnologiyalari_asosida_oqitish.pdf www.namdu.uz
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili: O'zbek tilshunosligiga kirish 2023-yil, PDF: https://renessans-edu.uz/files/books/2023-10-10-05-33-46_2a08304c4e3ca1aa0898605f1f.pdf renessans-edu.uz
4. O'zbek tili (Nigmat Turniyozov va boshq.) 2023-yil, PDF shaklida: https://www.researchgate.net/publication/368654424_Ozbek_tili [ResearchGate](https://www.researchgate.net)
5. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm: o'quv-uslubiy qo'llanma 2023 (yangilangan nashr) PDF: https://tsuull.uz/sites/default/files/kitob_kad.pdf tsuull.uz